

Barbara Szordykowska

PROBLEMATYKA LIBERALIZMU ROSYJSKIEGO
W LITERATURZE HISTORYCZNEJ

Wśród wielu problemów schyłkowego okresu Rosji carskiej zagadnienia liberalizmu rosyjskiego stanowią krąg problemów stosunkowo mało znanych i opracowanych. Brak bowiem kompleksowych prób ujęcia tego ważnego w dziejach Rosji problemu. Ta ocena stanu rzeczywistego dotyczy zarówno historiografii radzieckiej, jak i polskiej, chociaż należy podkreślić, iż w ostatnich latach wzrosło w Związku Radzieckim zainteresowanie problemami kierunków opozycyjnych i działalnością partii liberalnych, czego wyrazem jest rosnąca liczba artykułów poświęconych powyższym kwestiom. Pewne próby podejmowane są również przez badaczy zachodnich. W niniejszym artykule ukazano te kwestie, niezależnie od orientacji ideologicznej badaczy.

Liberalizm, ideologia burżuazji okresu kapitalizmu wolnokonkurencyjnego, kształtował się w Anglii na przełomie XVIII i XIX stulecia. Był systemem doktryn zarówno politycznych, jak i ekonomicznych, zmieniających się w zależności od pozycji burżuazji w układzie klasowym¹. Brak jednoznacznej definicji liberalizmu zmusza do zastosowania takiego ujęcia, które uwzględni wszystkie elementy doktryny liberalnej. Godna uwagi jest np. definicja Barbary i Marka Sobolewskich wskazująca na sześć podstawowych elementów; są to doktryny: „1. oparte na wierze w postęp; 2. indywidualistyczne; 3. preferujące prawa wolnościowe; 4. akceptujące prywatną własność; 5. przyjmujące ograniczenie funkcji państwa; 6. postulujące ograniczenie władzy aparatu państwowego”². Ostatni z postulatów (ograniczenie władzy aparatu państwowego) wywodzi się z koncepcji Monteskiusza: w swej fundamentalnej pracy *O duchu praw* wskazuje on na takie funkcje państwa, w których zadania państwa jako instytucji zostają ograniczone przez podział władz. Na pytanie, „co to jest wolność”, Monteskiusz odpowiada: „wolność jest to prawo czynienia wszystkiego tego, na co ustawy pozwalają”, i dalej: „iżeby nie można było nadużywać władzy, trzeba, aby naturalną grą rzeczy władza powściągała władzę”³. Klasykiem ekonomii liberalnej był Adam Smith, który funkcje państwa ograniczał do zadań ochrony własności prywatnej⁴.

Liberalizm rosyjski pod różnymi względami stanowił zjawisko nietypowe i wyjątkowe. I chociaż wiele z podstawowych haseł liberalizmu urzeczywistniało się

¹ G. L. Seidler, *Przedmarksowska myśl polityczna*, Kraków 1974, s. 597.

² B. Sobolewska, M. Sobolewski, *Myśl polityczna XIX i XX wieku. Liberalizm*, Warszawa 1978, s. 9.

³ Montesquieu, *O duchu praw*, t. I, Warszawa 1957, s. 232.

⁴ A. Smith, *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, t. I, Warszawa 1954, s. 40.

nego jako ruchu o zabarwieniu literackim przenosi na lata pięćdziesiąte XIX w.¹¹ Podobne stanowisko zajmuje też Richard Pipes, stwierdzając jednocześnie, iż ideologia liberalna była dominującą filozofią drugiej połowy XIX w.: od wielkich reform 1860 r. po 1906 r., a więc do tego czasu, kiedy otworzył się cały etap „konstytucyjny” w Rosji¹².

Obok zagadnień genezy dużo kontrowersji budzą poglądy na temat podziału ruchu liberalnego. I tak za schyłek tego ruchu przyjąć należy okres upadku Partii Konstytucyjno-Demokratycznej, a więc umownie rok 1917. Natomiast XIX w. jest to okres kryzysu systemu feudalno-pańszczyźnianego w Rosji. Wtedy też ukształtowały się dwie wiodące ideologie: rewolucyjno-demokratyczna oraz liberalna. Celem ostatecznym obu było zniesienie systemu pańszczyźnianego w Rosji. Jednak drogi rozwiązania tego zasadniczego dla dalszego rozwoju kraju problemu były różne. Rozwój tych dwóch kierunków myśli społeczno-politycznej Lenin wiązał z ogólnym rozwojem burżuazyjnej Rosji, wyrastającej z epoki pańszczyźnianego¹³. Badacz dziejów Rosji Hugh Seton-Watson wskazuje na dwie linie działalności opozycji liberalnej w Rosji: jedna, polegająca na wywieraniu presji na rząd, reprezentowana przez Dymitra Szypowa i jego zwolenników, oraz druga, będąca wynikiem działalności określonej już organizacji liberalnej¹⁴.

W latach pięćdziesiątych XIX w. kształtował się program obozu liberalnego, którego główne postulaty sprowadzały się do żądania likwidacji przeżytków feudalnych, hamujących rozwój Rosji w kierunku kapitalistycznym, nieingerowania państwa w sferę działalności ekonomicznej, zabezpieczenia minimum swobód obywatelskich i politycznych, wprowadzenia zasad monarchii konstytucyjnej¹⁵.

Pierwszymi ośrodkami inteligencji liberalnej stało się petersburskie kółko Konstantego Kawielina i Mikołaja Milutina oraz kółko moskiewskie, w których w latach 1855—1857 obok Mikołaja Stankiewicza znaleźli się także Eugeniusz Korsz, Iwan Babst, Mikołaj Pawłow, Michał Szczepkin¹⁶. W latach pięćdziesiątych, w okresie wojny krymskiej, szczególną popularnością cieszyły się artykuły Konstantego Kawielina, Borysa Cziczerina oraz Mikołaja Mielgunowa. Być może to właśnie stało się przyczyną, iż niektórzy badacze uważają okres ich działalności za początki ruchu liberalnego¹⁷. Wiodącą rolę w kształtowaniu politycznego programu liberalnej burżuazji odegrał „Russkij wiestnik”. Według Rozentala był on w latach 1856—1857 centrum liberalizmu rosyjskiego¹⁸. Zdaniem wyżej wymienionej autorki formowanie się programu obozu liberalnego na łamach „Russkiego wiestnika” nie nastąpiło od razu. W działalności czasopisma w latach 1856—1857 (bo te lata są wyłącznie badane) wyróżnia się dwa okresy: 1. styczeń—kwiecień 1856 r., tj. od początku wydawania czasopisma po manifest carski z okazji zawarcia pokoju paryskiego,

łomie lat trzydziestych i czterdziestych XIX stulecia dopatruje się także W. D. Zorkin, *Iz istorii burżuazno-liberalnoj političeskoj mysli Rossii wtoroj połowiny XIX—naczała XX wieka* (B. N. Cziczerin), Moskwa 1975, s. 5.

¹¹ Sz. M. Lewin, *Oczerki po istorii russkoj obszczestwiennoj mysli*, Leningrad 1974, s. 350—351.

¹² R. Pipes, *Struwe: Liberal on the Left, 1870—1905*, Cambridge 1970, s. 284.

¹³ W. I. Lenin, *Dzieła*, t. 17, s. 96.

¹⁴ H. Seton-Watson, *The Russian Empire 1801—1907*, Oxford 1967, s. 555—556.

¹⁵ Zorkin, *op. cit.*, s. 7.

¹⁶ W. N. Rozentala, *Obszczestwienno-politiceskaja programma russkogo libieralizma w sieriedinie 50-ch godow XIX wieka*, „Istoriczeskije zapiski”, 1961, t. 70, s. 198.

¹⁷ Lewin, *op. cit.*, s. 350.

¹⁸ Rozentala, *op. cit.*, s. 199.

2. od kwietnia 1856 r. do rządowych reskryptów z listopada i grudnia 1857 r. Rozen-
tal podejmuje kilka ważnych problemów dotyczących początków ruchu liberalnego.
Jeden z nich to różnice występujące między obozem liberalnym a rewolucyjno-de-
mokratycznym dotyczące zadań literatury i sztuki w ówczesnej Rosji, a także
problem wspólnoty gminnej. Obóz rewolucyjno-demokratyczny w zadaniach lite-
ratury i sztuki upatrywał jeden ze środków walki przeciwko ustrojowi feudalno-
pańszczyźnianemu. Koncepcje takie reprezentował między innymi czołowy przy-
wódca tego obozu Mikołaj Czernyszewski. Przedstawiciele obozu liberalnego nie
stawiali sobie tak dalekosiężnych celów. „Russkij wiestnik” propagował pod tym
względem hasła „czystej sztuki”¹⁹. Zdecydowanie odmienne stanowisko zajmowali
też liberałowie wobec problemu wspólnoty gminnej. Zdaniem przedstawicieli obozu
rewolucyjno-demokratycznego stanowiła ona wzór, ideał ustroju państwowego,
a rewolucyjni demokraci widzieli w niej drogę do rozwiązania również problemów
społecznych.

Stosunkowo jednolity do 1857 r. obóz liberalny, skupiający się głównie wokół
redakcji „Russkogo wiestnika”, uległ stopniowemu rozłamowi. Rozenal wskazuje
na kilka przyczyn tego zjawiska. Jedną z nich tkwiła w różnicach poglądów na
temat postępującej centralizacji redakcji, na co nie wszyscy się zgadzali. Z przyczyn
mniej istotnych należy wymienić, iż związek Michała Katkowa z uczestnikami
moskiewskiego kółka Stankiewicza był czysto praktyczny i obliczony jedynie na
rozszerzenie wpływów w okresie powstania i konsolidacji obozu liberalnego. Nie-
zwykle ważną rolę w kształtowaniu ideologii liberalnej w Rosji w latach pięćdzie-
siątych XIX w. odegrał Borys Cziczerin. Zainteresowania swoje koncentrował on
na problemach filozoficznych, politycznych, problemach państwa i prawa. Należał
do umiarkowanych liberałów, których żądania sprowadzały się do walki o zniesienie
prawa pańszczyźnianego (pod warunkiem zachowania ziemi i przywilejów przez
obszarnictwo), wprowadzenia samorządu lokalnego, sądów przysięgłych, swobód
obywatelskich²⁰. Przeciwny likwidacji przywilejów ziemian, dążył do wprowadzenia
pojęcia stanu politycznego szlachty na wzór izby wyższej w parlamencie angielskim²¹. Siłę Rosji wiązał Cziczerin z rozwojem idei wolności. W poglądach ekono-
micznych zbliżał się do Iwana Babsta. Funkcje państwa, zdaniem Cziczerina, win-
ny być ograniczone na rzecz wolnej, nieskrępowanej konkurencji²².

Liberalizm gospodarczy i w warunkach rosyjskich znalazł swoje odbicie, miał
swoich reprezentantów i wybitnych teoretyków. Ekonomiczne poglądy obozu libe-
ralnego znalazły silny odzwiek w pracach wybitnego profesora ekonomii politycznej
uniwersytetu w Kazaniu (1851—1857) i późniejszego wykładowcy tegoż przedmiotu
na uniwersytecie w Moskwie Iwana Babsta. Był on twórcą tzw. „rozumnego pro-
gressa” (rozsądnego postępu), jednocześnie zdecydowanym przeciwnikiem jakich-
kolwiek przewrotów rewolucyjnych. Ten ostatni element, tzn. obawa przed rucha-
mi rewolucyjnymi, był i w przyszłości czynnikiem decydującym o taktyce całego
obozu liberalnego. Poza Babstem hasła liberalizmu gospodarczego w latach pięć-
dziesiątych propagował także W. P. Biezobrazow.

Na łamach „Russkogo wiestnika” poruszano wszystkie ważniejsze problemy
życia gospodarczego Rosji. Wskazywano, iż Rosja powinna być krajem nie tylko
rolniczym, lecz także przemysłowym. Pisano i dyskutowano szczególnie dużo o pod-
stawowej zasadzie liberalizmu gospodarczego, o swobodzie konkurencji. Występo-
wano więc przeciw wszelkim przejawom protekcjonizmu, zarówno teoretycznym,
jak i praktycznym. W obozie liberalnym rzecznikiem walki z nim był przede

¹⁹ Tamże, s. 204.

²⁰ Zorkin, *op. cit.*, s. 8.

²¹ Tamże, s. 150.

²² Tamże, s. 116.

wszystkim Iwan Wiernadski, który wszelkie hasła antyprotekcjonistyczne propagował na łamach czasopisma „*Ekonomiczeskij ukazatel*”. Rozental podejmuje również ważny problem przyczyn (choć go nie rozwiązuje), które złożyły się na to, że propaganda liberalnych haseł ekonomicznych była łatwiejsza i bardziej powszechna aniżeli haseł swobód politycznych w Rosji. Autorzy piszący na łamach „*Russkogo wiestnika*” znajdowali pośrednie wyjście: krytykowali i analizowali nie całą politykę państwową, lecz tylko pewne jej aspekty.

W połowie XIX w. w obozie liberalnym nastąpił okres szczególnych nadziei, co wiązało się ze wstąpieniem na tron Aleksandra II i jego reformami lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. Reforma ziemska 1864 r. odegrała w ruchu liberalnym ogromną rolę. Ziemstwa, będąc czynnikami samorządu terytorialnego, wprowadzały w sferę swojej działalności nowe kręgi społeczne. Tzw. trzeci element odegrał w ich działalności rolę niezwykle ważną. Pojęcie „trzeciego elementu” wprowadzone zostało w literaturze w kontekście występowania w Rosji trzech elementów życia społecznego: administracji, pochodzących z wyborów członków samorządu ziemskiego oraz inteligencji, związanej umową o pracę z instytucjami samorządu²³. Trwałe efekty przynosiła praca agronomów, lekarzy, statystyków. To właśnie inteligencja ziemska podnosiła problem wykształcenia powszechnego. Prawdą jednak jest również to, iż ziemstwa zasadniczo w niczym nie ukróciły wszechwładzy administracji państwowej²⁴. Już wkrótce, bo od 1866 r., wychodzić zaczęły ustawy ograniczające kompetencje ziemstw. Wprowadzenie ziemstw było spowodowane „koniecznością dostosowania ustroju samowładnego do wymogów kapitalistycznego rozwoju kraju”²⁵. Jakkolwiek badania szczegółowe nad problematyką ziemstw w Rosji nie są jeszcze liczne, to jednak pojawia się ich coraz więcej.

Najnowszą i chyba najpełniejszą pracą z tego zakresu jest N. Pirumowej *Ziemskoje libieralneje dżiżenieje*. Autorka wykorzystwała i wszechstronnie przeanalizowała bogaty materiał archiwalny, omawia zaś szereg niezwykle ważnych problemów ruchu ziemskiego, który jej zdaniem „ukształtował przywódców partii liberalnych”²⁶. Jak sama podkreśla, rozpatruje liberalizm ziemski w okresie jego konsolidacji, wypracowywania pierwszych akcji ziemców. Rosnący i przybierający na sile ruch robotniczy już w latach dziewięćdziesiątych doprowadził, zdaniem autorki, do znacznego rozrostu „wszerz” ruchu liberalnego²⁷. Wiele miejsca poświęca też Pirumowa analizie stosunku Lenina do liberalizmu ziemskiego²⁸.

Problematyce tej, a konkretnie pewnym przejawom tendencji opozycyjnych w ziemstwach rosyjskich, poświęcony jest artykuł Leszka Jaśkiewicza. Autor zajmuje się głównie latami 1894—1895, uważając je za „istotną cezurę czasową, zamykającą ponad trzynastoletni okres panowania Aleksandra III (1 III 1881—1894), nacechowany zdecydowanie reakcyjnym kursem w polityce wewnętrznej”²⁹. Postawił on tezę, iż „właśnie w połowie lat dziewięćdziesiątych zaczyna się szersze, choć

²³ Pojęcie „trzeciego elementu” zostało użyte pierwszy raz w przemówieniu wicegubernatora samarskiego Grzegorza Kondoidiego. Zob. „*Russkije wiadomości*”, 18 I 1900, nr 18, s. 2.

²⁴ W. I. Lenin, *Prześladowcy ziemstw a Hannibalowie liberalizmu*, „*Dzieła*”, t. 5, s. 44.

²⁵ Pirumowa, *op. cit.*, s. 28.

²⁶ Tamże, s. 4. Patrz także K. Szacyłło, *Formirowanie programy ziemskiego liberalizmu i jego bankrotstwo nakanunie pierwszej ruskiej rewolucji (1901—1904 gg.)*, „*Istoriczeskije zapiski*”, t. 97, Moskwa 1976, s. 98.

²⁷ Pirumowa, *op. cit.*, s. 5.

²⁸ Tamże, s. 6—10.

²⁹ L. Jaśkiewicz, *Z dziejów liberalizmu rosyjskiego (tendencje opozycyjne w ziemstwach w latach 1894—1895)*, „*Przegląd Humanistyczny*”, nr 9, 1975, s. 99.

jeszcze niezdecydowane wystąpienie sił opozycyjnych w ruchu ziemskim na tory walki politycznej, prowadzonej oczywiście środkami i metodami nie naruszającymi w zasadzie istniejącego porządku prawnego Rosji”⁸⁰. Tezy tej autor nie poparł dostatecznymi dowodami. Sądzę, że lat dziewięćdziesiątych raczej nie można uważać za okres wchodzenia ruchu opozycyjnego na tory walki politycznej. O takim bowiem etapie można mówić dopiero w początkach XX w. Jaśkiewicz sam zresztą ten pogląd rewiduje w swojej najnowszej pracy *Carat i ziemstwa*⁸¹. Ziemstwa, jak wskazuje Lenin, odgrywały pewną rolę jako czynnik w walce o wolność polityczną: wprowadzały one konflikty między burżuazją z jednej strony a owymi instytucjami pochodzącymi z wyborów⁸². Ziemstwa, będące „piątym kołem u wozu rosyjskiej administracji państwowej”, dążyły do podniesienia swego znaczenia, zmierzały do konstytucji i dlatego szły na współpracę z rządem⁸³. Wybitny znawca dziejów burżuazji rosyjskiej, Eugeniusz Czermiński, stawia problem przyczyn, które złożyły się na to, iż podstawą opozycji liberalnej w Rosji w XIX w. były ziemstwa, a nie burżuazja miejska jak na Zachodzie Europy⁸⁴. Wskazuje on jednocześnie na wzrastającą rolę „trzeciego elementu” w działalności tych jednostek samorządowych. W pracach badaczy zachodnich mało miejsca poświęca się ziemstwom. Problematyka ta stanowi raczej jeden z rozdziałów prac monograficznych o szerszym charakterze. Tak np. wykładowca historii Rosji na uniwersytecie w Tel-Awivie Shmuel Galai jest autorem rozprawy o ruchu liberalnym w Rosji w odniesieniu do lat 1900—1905⁸⁵. Rysuje on początki tworzenia się ruchu opozycyjnego w ziemstwach, a także narodziny inteligencji demokratycznej. Wśród historyków anglosaskich wyróżnia się Georg Fischer, autor fundamentalnej pracy o liberalizmie rosyjskim⁸⁶. Praca ta, podobnie jak praca Galaia, ukazuje początki tworzenia się demokratycznej inteligencji rosyjskiej i również doprowadzona jest do 1905 r. (ostatni rozdział — prolog rewolucji). Dużą wagę ma też obszerne studium Viktora Leontovitscha⁸⁷.

Przy omawianiu problematyki liberalizmu rosyjskiego należy uwzględnić również te przejawy rosyjskiej myśli społecznej, które wyrażały tendencje liberalne. Zaliczyć do nich należy tzw. legalny marksizm. Jako nurt ukształtował się on w końcu XIX w. i propagował przede wszystkim treści ekonomiczne marksizmu, pomijając zupełnie polityczne. Samuel Baron w artykule na temat legalnego marksizmu odnosi go do ruchu lat 1894—1899⁸⁸. Autor dużo uwagi poświęca Plechanowowi, jego bowiem uważa za ojca legalnego marksizmu. Głęboką ocenę tego ruchu zawierają prace Lenina. Ustosunkował się on krytycznie do dzieła Piotra Struwego

⁸⁰ Tamże, s. 109.

⁸¹ L. Jaśkiewicz, *Carat i ziemstwa*, Warszawa 1979, s. 10.

⁸² Lenin, *Dzieła*, t. 5, s. 74.

⁸³ Tamże, s. 74.

⁸⁴ Je. D. Czermiński, *Ziemsko-liberalnoje dwiżenije nakanunie riwoliucyi 1905—1907 gg.*, „Istorija SSSR”, 1965, nr 5, s. 41—61.

⁸⁵ S. Galai, *The Liberation Movement in Russia 1900—1905*, Cambridge 1973.

⁸⁶ G. Fischer, *Russian Liberalism. From Gentry to Intelligentsia*, Cambridge 1958.

⁸⁷ V. Leontovitsch, *Geschichte des Liberalismus in Russland*, Frankfurt 1957.

⁸⁸ S. H. Baron, *Legal Marxism and the “Fate of Capitalism” in Russia*, „The American Slavic and East European Review”, April 1957, t. XVI, nr 2—4, s. 113—126: “Legal marksizm in the name commonly used to denote the period 1894—1899 when, thanks to an unprecedented conjuncture, the Marxists were permitted legally to engage in extensive publishing and propagandistic activity” (s. 113).

(czołowego działacza nie tylko legalnego marksizmu, lecz w ogóle rosyjskiego ruchu liberalnego) *Uwagi krytyczne do zagadnienia rozwoju ekonomicznego Rosji*, wskazując na główne błędy popełniane przez propagatorów tego ruchu, a przede wszystkim na nieuwzględnianie teorii walki klasowej³⁹.

Na początku XX w. przypadł kolejny etap rozwoju ruchu liberalnego w Rosji. Ze słabo dotychczas rozwiniętego, pozbawionego programu i własnych organizacji przerodził się on w ruch ściśle skonsolidowany, z wypracowanym programem i taktyką. Zespolenie wszystkich elementów opozycji liberalnej stało się nakazem chwili. Dojrzewanie bowiem i konsolidacja tego ruchu szła w parze z konsolidacją drugiej, niezwykle silnej opozycji: partii proletariackiej. Te właśnie dwie siły konkurowały w walce o masy w pierwszych latach XX w.

Początki organizacyjne ruchu liberalnego należy widzieć w działalności kółka „Biesieda”, które powstało w połowie lat dziewięćdziesiątych XIX w. i funkcjonowało do 1905 r. Brak mu było programu oraz bliżej określonych zadań. Spotkania, które odbywały się dwa, trzy razy do roku, były okazją do dyskusji pomiędzy czołowymi przedstawicielami ruchu ziemskiego⁴⁰. Do nich należeli późniejsi liderzy partii kadeckiej: Fiodor Gołowin, książe Paweł i Piotr Dołgorukowowie, Fiodor Kokoszkina, Wasyl Makłakow. Obok wymienionych działali także epigoni dawnego ruchu słowianofilskiego: Fiodor Samarin, Michał Stachowicz, Aleksy Chomiakow i Dymitr Szypow⁴¹. Działalność wspomnianego kółka „Biesieda” była początkiem lub może zaczątkiem pierwszej organizacji typowo liberalnej, jaką był Związek Wyzwolenia. Podstawowe hasła programowe Związek Wyzwolenia zaczerpnął z programu pisma opozycji liberalnej „Oswobodzenie”, pisma, które wydawane było i redagowane na emigracji przez Piotra Struwego od 18 VI 1902 r. do października 1905 r.⁴² Czermiński uważa, iż powstanie tej organizacji to krok tylko w rozwoju ruchu liberalnego, że jądro, jak się wyraża, tego związku stanowili liberalni obszarnicy⁴³. Przeciwno tak sformułowanemu stanowisku wystąpili w literaturze radzieckiej Ławioryczew i Spirin⁴⁴. Badacze zachodni natomiast oceniają nie tylko Związek Wyzwolenia, ale i cały rosyjski ruch liberalny jako ruch w pewnym stopniu odmienny od tego, jaki był propagowany przez grupy i partie polityczne w XIX w. w Europie Zachodniej⁴⁵.

³⁹ W. I. Lenin, *Dzieła*, t. 1, s. 359—553.

⁴⁰ Nowsze (z 1970 r.) wydanie pracy Je. D. Czermińskiego *Burżuazja i carizm w pierwszej ruskiej rewolucji*, uzupełnione jest właśnie rozdziałem poświęconym działalności kółka „Biesieda” (s. 17—19).

⁴¹ Czermiński, *Burżuazja i carizm...*, s. 19. Wiele nowych informacji na podstawie materiałów archiwalnych przynoszą artykuły: K. Szacyłło, *Obzór dokumentalnych materiałów kółka „Biesieda” i Sojuza Oswobodzenia w fondie D. I. Szachowskiego*, „Archieograficzeskij jeżegodnik za 1975”, Moskwa 1976. Także J. P. Michiejew, *Nieskolko dopotnienij k istorii „Biesiedy”*, „Istorija SSSR”, 1966, nr 2.

⁴² Początkowo na stanowisko redaktora naczelnego „Oswobodzenia” zaproponowano Pawła Milukowa. Zob. K. Szacyłło, *Nowoje o Sojuzie Oswobodzenia*, „Istorija SSSR”, 1976, nr 4, s. 135.

⁴³ Czermiński, *Burżuazja i carizm...*, s. 10.

⁴⁴ W. Ja. Ławioryczew, *Obszczaja tiendicyja razwitija burżuazno-liberalnego dwizenija w Rossii w konce XIX—naczale XX wieka*, „Istorija SSSR”, 1976, nr 3, s. 62. Zob. także L. M. Spirin, *Kruszenije pomieszcziczych partij w Rossii*, Moskwa 1977, s. 77.

⁴⁵ Galai, *op. cit.*, s. 3: „The co-ordinating centre of the liberation Movement (the Union of Liberation) was not interested in partial reforms (such as individual freedoms, the rule of law and the establishment of a representative legislative

Powstanie Partii Konstytucyjno-Demokratycznej jesienią 1905 r. stanowiło moment kulminacyjny w rozwoju ruchu liberalnego w Rosji. Była to pierwsza tego typu zorganizowana partia polityczna. Wśród wielu jednak problemów schyłkowego okresu Rosji carskiej badania nad zagadnieniami związanymi z działalnością partii liberalnych oraz partii prawicowych nie znalazły do dnia dzisiejszego należytego miejsca. Ze zrozumiałych powodów więcej uwagi przywiązuje się do głębokiej analizy programu i taktyki oraz działalności partii bolszewickiej. Na niedociągnięcia, a nawet luki w badaniach nad Partią Konstytucyjno-Demokratyczną, Związkiem 17 Października lub Związkiem Narodu Rosyjskiego (najbardziej prawicową i reakcyjną partią rosyjską) wskazywano często, podkreślając konieczność podjęcia tego typu badań⁴⁶.

Rewolucja lat 1905—1907 stanowiła w dziejach burżuazji rosyjskiej okres szczególnie ważny. Nastąpiło wówczas organizacyjne formowanie się ruchu liberalnego jako naturalny skutek konsolidacji i wzrostu sił klas posiadających, które doprowadziły właśnie do powstania „nowego” kierunku liberalnego w początkach XX w., stanowiąc według oceny Lenina ważny krok naprzód⁴⁷. Rola burżuazji w rewolucji lat 1905—1907 jest wiodącą kwestią cytowanej pracy Czermińskiego⁴⁸. Autor wskazuje, że był to ważny problem nie tylko dla burżuazji, ale także dla proletariatu rosyjskiego, który musiał w tym czasie wypracować taktykę walki z rosnącymi wpływami ruchu liberalnego. Okres pierwszej rewolucji rosyjskiej był również istotny dla burżuazji, gdyż wtedy został ostatecznie ukształtowany program i taktyka walki partii kadeckiej. Głównym i zarazem podstawowym zadaniem kadetów w rewolucji było skierowanie całego ruchu opozycyjnego na tory konstytucyjne⁴⁹. Pierwszej próby sformułowania programu dokonano na pierwszym zjeździe partii 12—18 X 1905 r.), oficjalnie odtąd nazywanej Partią Konstytucyjno-Demokratyczną lub Partią Wolności Ludu. Zjazd odbywał się w okresie największego nasilenia działań rewolucyjnych. Wybrano tymczasowy Komitet Centralny, w którego skład weszli między innymi: August Kaminka, Fiodor Kokoszkin, Maksym Winawer, Aleksander Kizewetter, Paweł Milukow, Wasyl Makłakow, Sergiusz Muromcew, Fiodor Rodiczew, Piotr Struwe i wielu innych⁵⁰. Program partii przyjęty i zatwierdzony na zjeździe poruszał wiele istotnych zagadnień życia wewnętrznego, takich jak podstawowe prawa obywatelskie, ustrój państwowy, samorząd i autonomia, sądownictwo, polityka gospodarcza i finansowa, ustawodawstwo agrarne, kwestia robotnicza⁵¹. Program ten zarysowywał jedynie główne kierunki przyszłej działalności, ale w warunkach trwającej nadal rewolucji wywołał wiele nieporozumień i niejasności. Ostatecznie drugi zjazd, który odbywał się od 5—11 I 1906 r., potwierdził zmieniony jednak i poszerzony program I Zjazdu. Ustrojem państwowym,

assembly, elected by a restricted franchise) guaranteed by a constitution granted from above”.

⁴⁶ L. Bazyłow, *Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządy Stołypina*, Warszawa 1972, s. 12.

⁴⁷ W. I. Lenin, *Dzieła*, t. 6, s. 12.

⁴⁸ W literaturze radzieckiej spotykamy prace poświęcone specjalnie badaniom burżuazji w okresie rewolucji 1905—1907 r. Do takich prac należą: W. I. Starcew, *Russkaja burżuazija i samodierżawije w 1905—1917 gg.*, Leningrad 1977; A. M. Dawidowicz, *Samodierżawije w epochu imperializma*, Moskwa 1975, oraz W. Ja. Ławioryczew, *Krupnaja burżuazija w porieformiennoj Rossii 1861—1900*, Moskwa 1974.

⁴⁹ *Kadiety w 1905—1906 gg.*, „Krasnyj archiw”, 1931, t. 3 (46), s. 38.

⁵⁰ Tamże, s. 42.

⁵¹ Vasin, *Politiceskije partii. Sbornik programm suszczestwujuszczich w Rossii politiczeskich partii*, Moskwa 1906.

do którego zmierzała partia, miała być monarchia konstytucyjna z rządem odpowiedzialnym przed ciałem ustawodawczym. Klasycznym wzorem ustrojowym była dla kadetów monarchia konstytucyjna Wielkiej Brytanii.

Program agrarny kadetów stanowił integralną część poglądów rosyjskiej burżuazji na temat kierunków zmian ustroju wewnętrznego Rosji. Podjęcie tej kwestii było jedną z prób i zarazem przejawem taktyki partii w dążeniu do przeciągnięcia masy chłopskiej na swoją stronę. Prób sformułowania programu agrarnego dokonano jeszcze przed oficjalnym ukonstytuowaniem się partii. Już w 1903 r. na łamach „Oswobożdienia” znajdujemy pierwsze wzmianki na temat częściowego wywłaszczenia obszarników za wykupem⁵². Program agrarny kadetów ostatecznie sformułowany został na I Zjeździe w październiku 1905 r. Obszerny VI punkt tegoż programu poświęcony był szczegółowemu omówieniu warunków zwiększenia ilości ziemi chłopskiej kosztem ziem państwowych, apanażowych, szkatuły cesarskiej i cerkwi oraz przewidywał uzupełnienie brakującej ilości gruntami obszarniczymi, wykupionymi po „sprawiedliwych” cenach (nie rynkowych). Wywłaszczone ziemie miały tworzyć państwowy fundusz rolny, z którego dokonywanoby rozdziału ziemi zgodnie z potrzebami określonych regionów⁵³. Program ten wysunęła partia kadeccka w I Dumie w marcu 1907 r. w postaci tzw. projektu „42”. Obok kadecckiego projektu wysunięto także program trudowików, tzw. program „104”, którego główne punkty sprowadzały się do: postulatów nacjonalizacji ziemi, łącznie z obszarniczą, nacjonalizacji wód i bogactw naturalnych, utworzenia funduszu ziemi z ziem apanażowych, szkatuły cesarskiej, cerkiewnych i klasztornych (bez wykupu)⁵⁴. Ostatecznie stwierdzić należy, iż kadeccka próba rozwiązania kwestii agrarnej w Rosji była kolejnym potwierdzeniem programu przemian w duchu burżuazyjnym, dążącym do pchnięcia Rosji na pruską drogę rozwiązania problemu agrarnego. W sensie taktycznym potwierdzała dążenie burżuazji rosyjskiej do lawirowania między samowładztwem a ludem, która to taktyka właściwa była kadetom nie tylko w okresie rewolucji 1905—1907 r., lecz także i później.

Zwycięstwo kadetów w wyborach do I Dumy Państwowej było wynikiem tego, iż w wyborach byli oni partią najbardziej lewicową i jednocześnie najbardziej opozycyjną wobec powszechnie znieawidzonego rządu. Partia socjaldemokratyczna udziału w wyborach do I Dumy nie brała. Kadeci w I Dumie mieli największą ilość mandatów, byli najsilniejszą frakcją, nadawali więc ton całej działalności I Dumy. Dużo miejsca tym zagadnieniom poświęcił badacz radziecki Stiepan Sidielnikow, który podkreślał rolę manifestu 17 października jako czynnika stymulującego ponowny zryw rewolucyjny oraz znaczenie walki partii w wyborach do I Dumy, naświetlał jej strukturę klasową i polityczną⁵⁵. Problemom układu sił w dumach państwowych specjalny artykuł poświęcił Warren Walsh. Autor dokonał próby statystycznego ujęcia problemów przynależności partyjnej w poszczególnych dumach⁵⁶.

⁵² W. W. Szełochajew, *Agrarnaja programma kadietow w pierwoj ruszkoj riewolucyi*, „Istoriczeskije zapiski”, 1970, t. 86, s. 175.

⁵³ *Konstitucyonno-Diemokratyczeskaja Partija. Sjezd 12—18 oktiabria 1905 g.*, Moskwa 1906, s. 17.

⁵⁴ R. Wojna, *Walka o ziemię w Rosji w 1917 roku*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1977, s. 69—70.

⁵⁵ S. M. Sidielnikow, *Obrazowanije i diejatielnost' pierwoj Gosudarstwiennoj Dumy*, Moskwa 1962. Patrz także A. Levin, *The Second Duma (A Study of the Social-Democratic Party and the Russian Constitutional experiment)*, New Haven 1940.

⁵⁶ W. Walsh, *Political Parties in the Russian Dumas*, „Journal of Modern History”, t. XXII, nr 2, June 1950, s. 140—150.

W historiografii polskiej badania nad problematyką liberalizmu rosyjskiego, nad działalnością Partii Konstytucyjno-Demokratycznej stanowią jedynie element szerszych badań nad rosyjską polityką wewnętrzną, nad pracami Dumy Państwowej. Do takich prac zaliczyć należy Mirosława Wierzchowskiego *Sprawy Polski w III i IV Dumie Państwowej*. Już sam tytuł określa ramy chronologiczne (lata 1907—1914). Praca ta stanowi syntezę dokonań i badań wymienionego autora w zakresie powyższej tematyki⁵⁷. Główny trzon zainteresowań Wierzchowskiego dotyczy spraw polskich w III i IV Dumie, stąd charakterystyka linii rozwojowej partii kadeckiej jest tylko jednym z elementów analizy ówczesnego układu sił politycznych i społecznych, głównie na forum Dumy. Wiele miejsca poświęcił autor zagadnieniu: kadeci a sprawa polska, wskazując na ogólne założenia partii kadeckiej w kwestii narodowościowej oraz rozwój poglądów przedstawicieli tej partii na temat stosunku jej do zagadnienia autonomii Królestwa Polskiego. Dla jaśniejszego obrazu daje Wierzchowski zarys działających w Królestwie Polskim kół polskiej arystokracji i ziemiaństwa, skupionych wokół Stronnictwa Polityki Realnej, Związku Postępowo-Demokratycznego czy Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego. Autor wskazuje też na nacisk, jaki na sprawę rozwiązania kwestii autonomii w Dumie kładli przedstawiciele Koła Polskiego, wiążący przyszłość tego projektu z poparciem partii kadeckiej. Inni autorzy dużo uwagi skupiają na próbach nawiązania kontaktów wzajemnych przez rosyjskie i polskie ugrupowania burżuazyjne⁵⁸.

Wiele miejsca w wymienionej pracy Wierzchowskiego zajmuje również problem neoslawizmu. Warto zwrócić uwagę na to zagadnienie, gdyż w szczególny sposób wiązało się ono z zainteresowaniami kadetów, rzeczników ekspansji na Bałkany. Propagowana idea jedności słowiańskiej była ważnym elementem walki o wpływy rosyjskiej burżuazji w Europie Południowej. To zresztą zadecydowało też o postawie kadetów w okresie I wojny światowej. Problem neoslawizmu pojawia się również w pracy Zygmunta Łukawskiego, który ukazuje ponadto praktyczne kroki kadetów w kierunku stworzenia organizacyjnych podstaw propagowanego ruchu, wiążąc zabiegi przedstawicieli tej partii głównie z wydarzeniami międzynarodowymi 1908 r. i wzrostem wpływów Austrii na Bałkanach (aneksja Bośni i Hercegowiny)⁵⁹.

Okres I wojny światowej potwierdził tylko powyższy obraz. Wydarzenia międzynarodowe lat 1914—1917 i aktywny w nich udział Rosji stanowił pewną szansę dla rosyjskiej burżuazji, dawał jej możliwość odgrywania decydującej roli w rządach (pierwsze próby stworzenia rządu koalicyjnego z udziałem kadetów przypadały na okres rewolucji 1905—1907). Stąd narodziły się koncepcje wykorzystania niepowodzeń na froncie dla celów własnej polityki. Kryzys 1915 r. i pojawienie się hasła „ministerstwa zaufania” były po temu doskonałą okazją. W 1916 r. nastąpiło dalsze zaostrzenie się kryzysu politycznego. Hasło wysunięte przez kadetów „szturmu władzy” nie zostało jednak w praktyce zrealizowane⁶⁰. Także w dziedzinie narodowościowej kadeci nie zaproponowali nic poza programem autonomii dla Królestwa Polskiego. Program ten przedyskutowano ponownie w latach 1914—1917

⁵⁷ Obok wymienionej pracy monograficznej interesujące artykuły tegoż autora: *Taktyka partii kadeckiej w rosyjskiej Dumie Państwowej*, „Kwartalnik Historyczny”, 1966; *Sprawy polskie w III Dumie Państwowej*, „Kwartalnik Historyczny”, 1963, nr 2; *Sprawa Chełmszczyzny w Dumie Państwowej*, „Kwartalnik Historyczny”, 1966, nr 1; *Problematyka polska w rosyjskiej prasie liberalnej w latach 1907—1912*, „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, t. I, 1965.

⁵⁸ W. Bułat, *Zjazd polsko-rosyjski w Moskwie 21—22 VI 1905*, „Studia z Najnowszych Dziejów Powszechnych”, WSNS, t. II, Warszawa 1962.

⁵⁹ Z. Łukawski, *Koło Polskie w rosyjskiej Dumie Państwowej w latach 1906—1909*, Warszawa 1967, s. 50.

⁶⁰ W. I. Starcew, *Russkaja burżuazija i samodierżawije*, s. 201.

i bliżej sprecyzowano⁶¹. Opracowane w 1914 r. (w październiku) tezy partii kadeckiej w kwestii narodowościowej (polskiej) określały zakres autonomii oraz formy jej nadania ziemiom polskim.

Stopniowe przechodzenie partii kadeckiej na prawo ujawniło się po Rewolucji Lutowej, a zwłaszcza po Rewolucji Październikowej. W okresie walki o władzę kadeci stanowili przeciwwagę polityczną partii bolszewickiej: mieli większość stanowisk w Rządzie Tymczasowym, a w latach wojny domowej byli czołową siłą polityczną kontrrewolucji w Rosji. Dlatego nowsze badania historyków radzieckich idą śladami wymienionych wydarzeń⁶². Obszerne studium poświęcone udziałowi kadetów w wojnie domowej napisał William Rosenberg⁶³.

Oceny dotyczące ruchu liberalnego z natury rzeczy są diametralnie różne, gdy sięga się do prac badaczy radzieckich i zachodnich. Anglosasi są pod wyraźnym urokiem treści liberalnych w Rosji. Do rozważań wybierają te problemy, które są dla nich (z punktu ich orientacji ideologicznej) bardziej interesujące; wykazują np. duże zainteresowanie czołowymi postaciami ruchu liberalnego, m. in. osobą lidera partii kadeckiej, Pawła Milukowa. Jego działalności poświęcono obszerną monografię⁶⁴, inną zaś Piotrowi Struwemu⁶⁵. Powstało też kilka esejów napisanych specjalnie dla uczczenia takich działaczy kadeckich, jak Fiodor Rodiczew, Wasyl Makłakow⁶⁶. Zainteresowania badaczy zachodnich odnoszą się również do całości kształtu działalności partii kadeckiej, która była praktycznym propagatorem idei liberalnych w Rosji⁶⁷.

Badacze marksistowsky za podstawę oceny ruchu liberalnego biorą przede wszystkim jego podłoże klasowe, umieszczają go w określonej sytuacji społecznej i politycznej Rosji. A ruch liberalny miał w Rosji szczególnie niekorzystne warunki rozwoju. Czermiński uważa, że ruch ten wystąpił w Rosji, nie tak jak w Europie Zachodniej w okresie postępów kapitalizmu, ale w ostatnim jego stadium, w stadium imperializmu. Dlatego musiał przede wszystkim zwalczać rozwijający się stale i umacniający ruch robotniczy⁶⁸. To zaś z kolei zadecydowało o względnej krótkotrwałości istnienia liberalizmu w dziejach Rosji.

⁶¹ W. Toporowicz, *Sprawa polska w polityce rosyjskiej 1914—1917*, Warszawa 1973. Patrz także M. Wilk, *Moskiewska burżuazja wobec wojny (1914—1915)*, „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, t. VIII, 1972; tenże, *Burżuazja moskiewska wobec caratu w latach 1914—1917*, „Przegląd Historyczny”, t. LXV, z. 4, 1974.

⁶² Szeroko o tych problemach pisze Ch. M. Astrachan, *Bolszewiki i ich polityczeskije protivniki w 1917 godu*, Leningrad 1973. Także W. W. Komin, *Bankrotstwo burżuaznych i mielkoburżuaznych partij w Rossii w period podgotowki i pobiedy Wielikoj Oktjabrskoj Socjalistycznej Riewolucyi*, Moskwa 1965.

⁶³ W. G. Rosenberg, *Liberals in the Russian Revolution. The Constitutional Democratic Party 1917—1921*, New Jersey 1974.

⁶⁴ R. Thomas, *A Russian European. Paul Milukow in Russian Politics*. Notre Dame—London 1969.

⁶⁵ Pipes, *op. cit.*, s. 284.

⁶⁶ Ch. Timberlake, *Essays on Russian Liberalism*, Columbia 1972.

⁶⁷ Dużo uwagi poświęca badaniom partii kadeckiej Donald W. Treagold, *The Constitutional Democrats and the Russian liberal tradition*, „American Slavic and East European Review”, nr 10, 1961.

⁶⁸ Czermiński, *Burżuazja i carizm...*, s. 16.